

Tijdschrift voor geschiedenis van stad en provincie Utrecht • 86^e jaargang • december 2013 • losse verkoop €2,50

Oud Utrecht 6

hart voor historie en cultureel erfgoed in de provincie Utrecht

Fantasio: 's lands beste clown

Waar de Vrede van Utrecht werkelijk gesloten werd

Het Amersfoorte vleeshuis gelokaliseerd

UTRECHT GESCHIEDENISPRIJS

Inzenden voor 1 januari 2014

De Utrecht Geschiedenisprijs bestaat uit een bedrag van €2.500,- en een penning.

Een artikel dat in aanmerking wil komen moet gebaseerd zijn op nieuw en oorspronkelijk onderzoek of op een nieuwe interpretatie van bestaand onderzoek naar de geschiedenis van de stad of provincie Utrecht en mag nog niet gepubliceerd zijn.

In overleg met de jaarboekredactie zal het winnende artikel worden gepubliceerd in het Jaarboek Oud-Utrecht. Kijk voor voorwaarden, details en inzendingsadres op www.oud-utrecht.nl of vraag naar de voorwaarden bij Menno Wiegman: secretariaat@oud-utrecht.nl / 0647 980 928.

aangeboden door de vereniging

Oud Utrecht

hart voor historie en cultureel erfgoed in de provincie Utrecht

GRESNIGT

&

VAN KIPPERSLUIJS

Advocaten

Gresnigt & Van Kippersluis Advocaten is een advocatenkantoor met vestigingen in Utrecht, IJsselstein, Woerden en Deventer.

De juridische dienstverlening kenmerkt zich door een gedegen aanpak en een persoonlijke benadering. Op deze wijze is Gresnigt & Van Kippersluis Advocaten al meer dan vijftig jaar met recht een goede partner.

Voor meer informatie: mr J.J. Degenaar, Biltstraat 97, Utrecht (030 - 231 66 31) of www.gvk-advocaten.nl

De kracht in vellen offset

Roto Smeets

Een bedrijf dat vecht voor de successen van zijn opdrachtgevers. Roto Smeets GrafiServices is gespecialiseerd in vellen offset en bedient zijn nationale en internationale opdrachtgevers vanuit twee locaties. Van advies tot persoonlijke begeleiding van pre-media, nabewerking, pre-distributie tot distributie.
Strong, sharp, safe & fast.

GrafiServices

Utrecht

T 030 - 282 28 22

Eindhoven

T 040 - 250 50 00

www.rsgrafiservices.nl

rsgrafiservices@rotosmeets.com

Roto Smeets GrafiServices is onderdeel van Roto Smeets Group.

VAN

ZOELEN

AANNEMERSBEDRIJF

Uw aannemer:

- flexibele organisatie
- uitstekende prijs/kwaliteit verhouding
- tevreden klanten bepalen ons succes
- wij doen wat we zeggen
- grote betrokkenheid bij klant en project
- wij maken bouwen voor de opdrachtgever tot een feest

Meer weten? Bezoek onze website www.vanzoelen.nl

aannemersbedrijf van Zoelen bv
Nevadadreef 58, Utrecht
tel 030 - 263 11 11

Inhoud

168

Ton H.M. van Schaik

Fantasio liet de mensen lachen

Een Utrechtse journalist die de beste clown van Nederland werd

174

Floortje Tuinstra

De Grote Trouwzaal als congreskamer voor de Vrede van Utrecht

178

Leen Alberts

Het Amersfoortse vleeshuis

Een middeleeuwse markthal voor slagers

185

Hester Kuiper

Een boek als een kasteel

Boekbespreking

188

Ronald Rommes

75 jaar KF Hein Stichting

191

Agenda en berichten

Journalist en clown

'Hij deed ons Buziau vergeten.'
Utrechter Bob Bleijenberg (1906-1976) bereikte als muzikale clown en later als humoristische stukjesschrijver ongekende populariteit. Op het toneel, de radio, televisie en in advertenties, hij was overal. 'Laat ze lachen, neem Fantasio.'

Vrede in de Grote Raadkamer

Volgens een hardnekkig misverstand vonden de onderhandelingen voor de Vrede van Utrecht en de ondertekening van de verdragen plaats in de huidige centrale hal van het stadhuis. Een document uit Turijn bewijst definitief dat het om een andere ruimte ging.

Markthal voor slagers

Dat Amersfoort ooit een vleeshuis had, was wel bekend. Dankzij recente ontdekkingen in Archief Eemland kennen we nu de locatie, maar waarom hield het midden 15e eeuw op te bestaan?

Machtig boek

Over de geschiedenis van Kasteel en Park De Haar, waarvan de restauratie twee jaar geleden werd voltooid, verscheen een boek zo imposant als het onderwerp zelf. 'Een boek als een kasteel.'

□ OMSLAG: BOB BLEIJENBERG, TOEN NOG ALS MR. BOB, TREEDT OP VASTENAVOND 1932 OP VOOR WERKLOZEN IN HET ST. JOSEPHSGEBOUW, JANSKERKHOF, HOEK BOOTHSTRAAT | FOTO UTRECHTSCH COURANT

De muzikale fietssloop, Fantasio's bekendste nummer.

□ FOTO HEINRICH MAHLER HAMBURG

Bob Bleijenberg (1906 - 1976) kon overal muziek van maken. Als jongen van vijftien kreeg hij al zalen plat. Onder de naam Fantasio werd hij als muzikale clown een unieke verschijning in Nederland en daarbuiten. Toen zijn stem uitviel, maakte hij onder de naam 'Gijs' furore in Het Stadsblad. Zijn wekelijkse rubriek 'Azzu mijn vraag' werd door heel Utrecht gelezen.

Voor het clowns vak bestaat geen handboek en geen opleiding, je bent clown of je bent het niet. Al is het nooit af en moet je er altijd aan blijven werken. Dat was de eerste les die Bob Bleijenberg leerde. Hij was 15, belachelijk jong vond hij later, en zat op de HBS.¹ Vanaf zijn 9e speelde hij klassiek viool, maar zijn leraar wees hem de deur toen hij amusementsmuziek leuker bleek te vinden, en het gaf bonje met zijn ouders toen hij zich ging toeleggen op wat rond 1920 'jazz' werd genoemd. Zo studeerde hij ijverig op een banjo, waarmee hij zijn eerste geld verdiende.

'Glocks oudste zoon'

Met studentenorkestjes leerde hij alle dansen begeleiden. Hij speelde viool bij een pianist die op zondag in Maison Heering aan de Catharijnesingel dansmiddagen en -avonden verzorgde. Voor de middagen ving hij f4,-, voor de avonden f5,-, een flink bedrag voor een jongen als Bob. Van zijn eerste geld kocht hij een smoking. Daarin trad hij op als banjospeler in *The Five Black and Whites*, een succesvol bandje waarover een Utrechtse krant schreef: 'Er zit perspectief in het werken dezer jongelui.'

Toch lag zijn toekomst niet in de muziek, maar in een andere passie die hij tegelijkertijd ontwikkelde: de clownerie. De resultaten van zijn oefeningen probeerde hij met succes uit voor zijn schoolvereniging Animo, waarna hij door andere scholen werd gevraagd en vervolgens door allerlei verenigingen, op den duur niet meer uitsluitend in de stad. Dat leverde niet

Fantasio liet de mensen lachen

Een Utrechtse journalist die de beste clown van Nederland werd

alleen meer op dan het musiceren in dancings, ook de werktijden waren korter en hij had er meer succes mee. Het werd voor de HBS'er - want dat was hij nog steeds - kiezen of delen en woekeren met zijn tijd. Met zijn type van de tragikomische pechmusicus kreeg hij steeds meer applaus. Bleijenbergs voorbeeld in de jaren twintig was de Zwitserse clown Grock (1880 - 1959), die als stuntelige, goeiig-naïeve, maar in werkelijkheid buitengewoon getalenteerde musicus in de jaren tussen de beide wereldoorlogen zijn grootste triomfen vierde. Clinge Doorbos, de latere huisrijmelaar van *De Telegraaf*, noemde Bleijenberg tijdens een optreden in de Raadskelder voor standhouders op de Jaarbeurs 'Grock's oudste zoon'. Vooral de parodieën die hij ten beste gaf oogstten bijval: coloratuurzangeres, violist, jongleur, Donkozak, operatenor, cellist en humorist, op één zo'n avond zette hij in twee keer 25 minuten op den duur een reeks creaties neer.

Eensnarig sigarenkistje

De ontdekking dat hij echt een clown was deed hij in de voorkamer op de eerste verdieping van zijn ouderlijk huis aan de Steenweg.² Hij legde het begin ervan niet alleen fotografisch

vast, hij maakte er veel later ook een autobiografische aantekening over: 'De pruik was de witte voering van mijn jongenspet, met een paar dotten haar uit een feestneuzenzaak. Ik bespeelde een eensnarig sigarenkistje, een flessenrek, zingende zaag, viool onder mijn benen door, achter mijn rug etc. Costuum allemaal ouwe rommel, vermaakt door mijn moeder. Ik maakte de foto's met een zelfontspanner, want ik werkte in het diepste geheim.'

Als autodidact in het vak leerde hij vooral twee lessen. Ten eerste dat een grap duidelijk moet zijn, want 'het grote publiek is ontzaggelijk dom', en ten tweede dat datzelfde publiek feilloos aanvoelt wat echt is en wat geforceerd. Als je de mensen wilt laten lachen, moet je de indruk wek-

ken dat je improviseert. Wie eerst aan zijn viool staat te prutsen en dan onder het bespelen ervan een knal laat horen, oogst geen effect. Maar als je struikelt over het snoer van een microfoon die er al heel de avond staat, heb je wél succes. Clown zijn is vooral een kwestie van hard werken, noteert hij aan het eind van zijn leven. Bij zijn opkomst heeft de clown met zijn gekke uitmonstering - als hij het goed doet - al de lachers op zijn hand. Maar dan moet hij waar gaan maken wat zijn verschijnen leek te beloven. En 'dat valt niet mee', stelde hij na een leven lang grappen maken vast.

Voorlopig was de vraag: zou hij er zijn brood mee kunnen verdienen? Voor alle zekerheid ging hij het na de HBS (geslaagd) en de dienstdtijd (bar vervelend) ook in een andere richting

Flyer, datering onbekend.

Bob Bleijenberg thuis met het geschilderde portret van zijn alter ego.

□ FOTOGRAAF ONBEKEND

zoeken. Hij werd bij de *Utrechtsche Courant* aangenomen als manusje van alles, maar kreeg er een redacteurschap nadat hij vanuit de militaire dienst vrolijke, maar kritische stukjes over zijn belevenissen in het leger naar de krant had gestuurd. Met hard werken leerde hij ook het journalistenvak in al zijn veelzijdigheid kennen. Hij had nu dan wel een perskaart maar het clowns vak bleef trekken. Jaren lang wist hij het te combineren met zijn journalistieke werk, waarvoor hij bij de krant ook medewerking kreeg.

In de jaren twintig werkte Bleijenberg onder de artiestennaam *Mr Bob*, later werd het door toedoen van zijn

impresario Max van Gelder *Fantasio*, een naam waar hij aanvankelijk niets mee had, maar later ging waarden, omdat hij het heel goed bleek te doen, vooral in het buitenland. 'Fantasio moet een ander woord voor het begrip clown worden', had van Gelder gezegd.³ En dat ging steeds beter lukken. Vanuit zijn Theaterbureau in Amsterdam regelde Van Gelder optredens door het hele land. Zo stond Fantasio in zijn vakantie - hij werkte nog steeds bij de krant - veertien dagen in het paviljoen op de Scheveningse pier. Via Van Gelder lukte het hem ook om voet aan de grond te krijgen bij buitenlandse agenten en impresario's.

Artiestenvolk in Oog en Al

In het artiestenvak had hij elke avond een begeleider nodig op de piano. Als zodanig trad bij een Utrechtse verenigingsavond eens een juffrouw Ans van Schaik op, een muzikale apothekersassistente die er wel plezier in had en Bob na afloop vertelde dat hij altijd een beroep op haar kon doen. En dat deed hij. Ze traden samen op, bleven bij het bal na en tenslotte bracht hij haar 's nachts thuis. Het was ware liefde en op 20 april 1934 trouwden ze in de Antoniuskerk aan de Kanaalstraat. Bob vanuit zijn ouderlijk huis, Ans vanuit haar kamer op Everard Meijsterlaan 10. Daar had ze gezien hoe even verderop een rijtje nieuwe huizen werd gebouwd en daar gingen ze wonen: Everard Meijsterlaan 97. Ze kregen er drie kinderen, twee jongens en een meisje, bleven er heel hun leven, en waren voor het keurige Oog in Al een bron van verbazing en wenkbrauwen fronsen. 'Bij die mensen ging je geen kopje koffie drinken', zegt een buurgenoet van destijds. Er hingen malle kledingstukken aan de waslijn en het was artiestenvolk. Als de kantoorheren om half zes thuiskwamen, ging Fantasio werken in steeds weer een andere plaats. Naar een podium met artiesten die, net als hij, in de jaren dertig nog lang niet op het top punt van hun roem waren: Heintje Davids, Willy en Gerard Walden, de altijd werkeloze operettezanger Myselaaar (*Snip en Snap* waren nog niet bedacht) en de nog zeer jonge stadgenoot Wim Sonneveld.⁴

Journalist en clown tegelijk, dat kwam neer op dag en nacht in touw zijn. Zo

Merchandising rond het liedje waarmee de tekstschrijver in 1952 een hit scoorde.

sprong hij ten slotte in het diepe door medio 1938 te kiezen voor 'het vrije bestaan' van de artiest. Het liefst opereerde hij in de provincie, een paar dagen hier, een paar dagen daar. Vervelend vond hij de obligate optredens met een orkestje op het balkon van Heck's Lunchroom of als tussen-doortje in de Rembrandt-bioscoop.

'Bah' zette hij later bij die advertenties, met een welgemeend uitroepen erachter. Grote variété-optredens door het land, een muzikale show met andere artiesten, dat was wat hem lag. 'Dat was leuk, dat was waar ik thuis hoorde', noteerde hij bij zulke programma's. Concurrentie had hij niet; zijn genre van clownsnummers buiten het circus had verder in Nederland geen beoefenaars. Ook tijdens de bezettingsjaren was hij druk, de lijsten met afspraken zijn lang. Hoe nijpender het leven werd, des te meer

Reclame voor de AKU (Algemene Kunstzijde Unie) in Arnhem. Omslag en foto's uit binnenwerk van Leidraad, Tijdschrift voor de textielbranche oktober 1966. Het hele nummer was gewijd aan een internationale actie voor Terlenka kinderkleding 1967. Van Fantasio als trekker van de campagne werd, aldus het intro, veel verwacht: 'Als kostelijke potsenmaker uit de glamour-wereld van het circus, stérk tot de verbeelding sprekend van elk kind, speelt deze sympathieke vrolijke kwant een verbindende rol in alle onderdelen van deze actie.'

Geachte heer Gijs

Utrecht, 23 sept. 1966

Ik moet u even schrijven over de prachtige humor en verhalen *Azzu-mijn-vraag*. Het is bijzonder mooi en

ik lees dit steeds met groot plezier.

't Is altijd bijzonder goed geschreven. Als ik ze lees, is 't of ik er bij sta. Ik bewaar die stukjes en plak ze steeds in mijn plakboek, om ze zo nu en dan nog eens weer te lezen. U is zeker wel een Utrechenaar van geboorte? Ik wacht alweer op een nieuw Utrechts stuk van u.

Met hoogachting, en vriendelijke groeten,

J. H. Pereboom,
Eyckmanlaan 72, Utrecht

Fanmail voor Gijs. Stadsblad, 23 september 1966.

was er behoefte aan afleiding. Hij maakte met zijn volslagen apolitieke programma tegen heug en meug een aantal tournees voor *Vreugde en Arbeid*, de ontspanningsafdeling van het (gelijkgeschakelde) NVV. Daar ontstond in 1946 enig rumoer over, dat al snel weer vergeten was. Bleijenberg was anti-nazi, maar hij had een gezin dat hij moest onderhouden en wilde zeker niet in Duitsland te werk worden gesteld. Dat was de reden dat hij 'zijn broek moest laten zakken', zoals hij het later gegeneerd noemde. Hij vond het geen verheffende episode maar was wel duidelijk over zijn motieven.⁵ Het was niet de enige keer dat de muzikale clown met de harde politieke werkelijkheid werd geconfronteerd. Zo vond tijdens een reeks optredens in Tsjechoslowakije in het voorjaar van 1948 de communistische coup plaats, waarna hij zich ijlings uit de voeten maakte en het ijzeren gordijn op zijn hakken viel.

'er uitzien als een beest'

In de naoorlogse jaren steeg zijn roem nog hoger en werden de besprekingen nog positiever. In de pers werd hij herhaaldelijk geprezen als de beste clown van Nederland: 'Hij deed ons Buziau vergeten: en dat zegt genoeg.' Zelf liet hij folders drukken met de tekst: 'Laat ze lachen, neem Fantasio.' En lachen deden de mensen, tranen met tuiten, ze vonden hem iedere keer weer het glansnummer van de avond. Optredens voor de radio, onder meer voor *AVRO's Bonte Dinsdagavondtrein*, *Tierelantijnen* en het *Orkest zonder Naam* van Ger de Roos (KRO) maakten een Bekende Nederlander van hem, een van de eerste ooit.

Zo maakte hij furore met het liedje van de Speeltuin ('Af en toe gaan pa en moe', 1952), gezongen door de kleine Heleentje van Capelle. Hij schreef er de tekst van en het werd een ware hit met alle *merchandising* die eraan vastzat, wat toen in Nederland iets nieuws was. Er verschenen wél boze ingezonden brieven over de ruwe uitdrukking 'tot we er uitzien als een beest'. Zulke taal gaf in de jaren vijftig geen pas.

Overigens wist Bleijenberg heel goed hoe hij publiciteit moest maken. Hij liet ansichtkaarten en flyers drukken, deed mee aan experimentele televisieopnames, ontving als clown de jonge Claudia Cardinale die op Schiphol een tussenstop maakte om een circusfilm te promoten, en vooral: hij liet zich geregeld interviewen. Maar de beste reclame bleef de faam van zijn optreden die van mond tot mond werd doorgegeven. Fantasio's meest

bekende en langst lopende nummer op het podium was dat van de muzikale fietsensloper. Zijn hele leven is hij bezig gebleven met de perfectionering en aanvulling van die act. Vakkundig haalde hij een vehikel uit elkaar dat niet van een echte fiets te onderscheiden was, daarbij op inventieve wijze uit elk onderdeel(tje) muziek halend. Totdat tenslotte het frame als xylofoon gebruikt werd.

Juffrou Fezoele

Voor het vak verdween waarvan hij de laatste beoefenaar was, verdween hijzelf noodgedwongen uit het vak. In 1968 werd hij in het ziekenhuis opgenomen met keelkanker. Stembanden en strottenhoofd werden weggehaald en met zijn optreden als clown was het gedaan. Eigenlijk zat hij er niet eens zo erg mee, want het vak was toch niet meer wat het geweest was. Hij leerde spreken met een microfoon-tje tegen zijn keel en wierp zich weer op de journalistiek, die hij overigens nooit helemaal ontrouw was geworden.⁶ Directeur/hoofdredacteur van het *Stadsblad* P. S.M. de Bruin had hem al in 1964 aangezocht als schrijver over alledaagse Utrechtse dingen in Utrechts dialect. Dat werd de rubriek *Azzu mijn vraag*, geschreven door 'Gijs', die razend populair werd en die zelfs naar geëmigreerde familieleden werd gestuurd. De steeds terugkerende figuren Mien (Gijs' vrouw), dikke Bertussie, juffrou Fezoele met de moeilijke voete en Alie Kwas 'die zo goed terechtgekomen is' werden graag geziene huis-aan-huisgasten.⁷ Toen Bob Bleijenberg, alias Fantasio,

Fantasio op Schiphol met Claudia Cardinale, 16 december 1964.

□ FOTO BERT BUURMAN AMSTERDAM

alias Gijs, in 1971 werd, bereidde het Stadsblad hem een afscheid in stijl in het circus Boltini, dat zijn tent had opgeslagen aan de Weg der Verenigde Naties. Hij werd er in een Rolls Royce naar toe gereden en kreeg een hulding in de piste van collega's als Jan Blaaser, Rudi Carrel en de journalist Herman Kuiphof.

Met de *Gijsjes* is hij daarna nog een tijdje doorgegaan. Op 27 mei (Hemelvaartsdag) 1976 overleed Bob Bleijenberg in het Antoniusziekenhuis. Vier jaar eerder had er boven een kranteninterview gestaan 'Fantasio, de grote clown van vroeger'. Of hij met die clownerie diepere bedoelingen had gehad, werd hem toen gevraagd. 'Die heb ik er nooit in gezien', zei hij, 'iedereen wil graag lachen. Het is de kunst als clown de grootste gemene deler te vinden zonder in onderbroekenlol te vervallen. Want mensen willen lachen uit sympathie, zonder leedvermaak. Maar diepere dingen... Ach nee.'

Noten

- 1 Dit artikel is gebaseerd op de documentatie die Bleijenberg zelf heeft bijeengebracht in zijn persoonlijke archief (in het bezit van de familie).
- 2 Hij werd daar geboren op 11 april 1906 en bleef enig kind. Het 17e-eeuwse huis Steenweg 35 ligt midden in de oude binnenstad. Zijn vader had er een slijterij. De roepnaam Bob kreeg hij misschien van zijn eerste artiestennaam Mr Bob, maar het kan evengoed andersom zijn geweest. Eigenlijk heette hij Arie Johannes Bleijenberg.
- 3 Max van Gelder (1873 - Sobibor 1943) gaf een beslissende impuls aan de artistieke loopbaan van Bob Bleijenberg. De naam 'Fantasio' kan Van Gelder hebben ontleend aan de gelijknamige *opéra comique* van Jaques Offenbach uit 1872. Die opera was toen geen succes, maar kwam in de jaren 1930 weer in de belangstelling.
- 4 Over enkele van die toenmalige collega's noteert hij interessante bijzonderheden. Zo trad Wim Sonneveld op als Josephine Baker, waarvoor hij zich van top tot teen insmeerde met lichtbruine waterschmink en zich hulde in een goudglimmend behaasje en een bananenrokje 'Het was bar slecht', herinnert Bleijenberg zich. Sonneveld, afkomstig uit de J.P. Coenstraat, gaf deze creatie onder meer ten beste in het toenmalige theehuis Oog in Al (nu de bibliotheek). Als daar een dansavond was, liet hij er zich verkleed en wel in een taxi naar toe rijden om de pauze te vullen.
- 5 In het vakblad voor musici en artiesten *Applaus* 2 (1946) nr. 14 (24 juli 1946). Nooit had hij het gevoel dat hij de bezetters met die optredens hielp. Bleijenberg prijst de rol van de Ereraad die hem heeft geholpen, en laakt collega's die pas illegaal werden, toen de Duitse nederlaag vaststond. De redactie concludeerde dat de zuivering ook in de artiestenwereld allerm minst bevredigend verliep, en deed daarom een oproep aan de lezers 'zelf (te) proberen een gezuiverde atmosfeer in ons vak tot stand te brengen'.
- 6 Zo leverde hij na de oorlog geregeld bijdragen aan het *Utrechts Katholiek Dagblad*, vanaf 1955 *Het Centrum*. Onder meer met 'langs de straat' - schetsjes onder de titel *Van alles wat uit de stad* en historische stukjes in de rubrieken *Utrecht Vroeger* en *Vergeleken bij Vroeger*.
- 7 In 1969 verscheen bij het *Utrechts Stadsblad* onder de titel *Vrouwe kenne sukke stomme dingetjes doen... een bundeling van de Gijsjes*.

Gezicht op de Stadhuisbrug te Utrecht met de huizen De Gulden Arend, Klein en Groot Lichtenberg en Hasenberg en rechtsachter de huizen aan de Vismarkt en de Domtoren en -kerk. Op de voorgrond de koetsen van de gevolmachtigden voor de onderhandelingen van de Vrede van Utrecht. Anonieme prent uit ca 1713. Met genummerde deuren en een legenda die aangeeft wie via welke deur naar binnenging.

□ HET UTRECHTS ARCHIEF | COLLECTIE BEELDMATERIAAL

De Grote Trouwzaal als congreskamer voor de Vrede van Utrecht

Het blijft een hardnekkig en bijna onuitroeibaar misverstand dat de vredesonderhandelingen in 1712-1713 en vervolgens de ondertekening van de verdragen van de Vrede van Utrecht plaatsvonden in de huidige centrale hal van het stadhuis. In werkelijkheid bevond de grote onderhandelingskamer zich elders. Een bijzonder boekwerk uit Turijn neemt de laatste twijfel weg.

Na een jaar van festiviteiten, lezingen en tentoonstellingen is het bij een steeds groter publiek wel bekend dat de vredesverdragen van 11 en 12 april 1713 niet getekend werden bij een plenaire bijeenkomst in het stadhuis, maar in kleinere gezelschappen ten huize van de Engelse gezanten. De Engelsen en de Savoyarden tekenden hun verdragen met Frankrijk in het huis van de eerste Engelse gezant aan de Ridderschapsstraat, ongeveer ter hoogte van het achterterrein van het schoolgebouw Wittevrouwenkade 4. De Pruisen, Portugezen en Nederlanders tekenden hun verdragen bij de tweede Engelse gezant aan de Plompetorengracht 5-7, waar nu de Kathedrale Koorschool zit.¹

Vorbereidingen in het stadhuis

Hoewel er ook heel wat geregeld zal zijn in achterkamer-tjes en op feesten en partijen, hebben de officiële onderhandelingen die tot die verdragen hebben geleid, wel degelijk in het stadhuis plaatsgevonden. Op 16 december 1711 werd tijdens een vroedschapsvergadering het stadhuis aangewezen als onderhandelingsplaats: '[...] heeft de Vroedschap eenparigh goedgevonden, het Stadhuis tot het te houden Congres te offereren en daer toe in te ruijmen de Grote Raadkamer, beneffens nogh eenige kamers tot de vertrek en spreekkamers [...].' Het Comité tot de Zaken van het Congres kreeg de opdracht om de kamers te voorzien van stoelen, tafels, kandelaars, tapijten en wat er verder nog nodig was.²

In het rapport van de secretaris van het comité, Everhard Harskamp, wordt uitgebreid verslag gedaan van de inrichting van de zaal en alle rompslomp die daar-bij kwam kijken. Uit dit bij tijd en wijle hilarische dagboek is het afgelopen jaar bij meerdere gelegenheden en door diverse personen al smakelijk geciteerd. Eén van de moeilijkheden van de Grote Raadkamer als 'generale congreskamer' was het gebrek aan symmetrie. Bij diplomatieke onderhandelingen is het echter belangrijk dat alle partijen zich volstrekt gelijkwaardig kunnen voelen. Met behulp van een nepschoorsteen en enkele kamerschermen wist het comité deze tekortkoming slim te camoufleren. Van de inrichting van de zaal en de schikking van de kamerschermen heeft de ijverige secretaris een inzichtelijk schetsje gemaakt (plattegrond 1).³

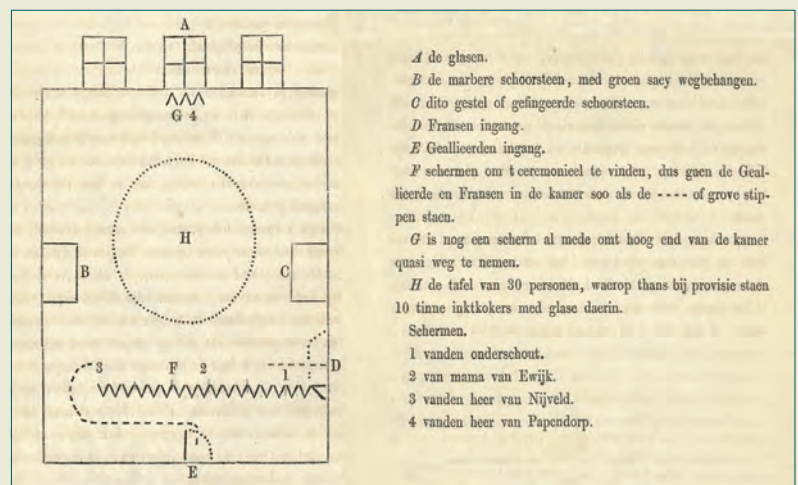
Grote Raadkamer

Het congres vond, zo blijkt uit de vroedschapsnotulen, plaats in de Grote Raadkamer, de plek waar de vroedschap zelf normaliter vergaderde. Daar kon zij op de vertrouwde voet mee doorgaan, want de vroedschapsvergaderingen vonden alleen op maandag- en donderdagochtend plaats. De vredesonderhandelaars kwamen bovendien niet dagelijks bij elkaar.

Dat traditioneel bij rondleidingen in het stadhuis de Grote Hal wordt aangewezen als de plek waar de onderhandelingen voor de Vrede van Utrecht hebben plaatsgevonden, kan dus niet kloppen. In de Grote Hal kwam niet de vroedschap bijeen maar de schepenenbank. Het stadhuis vindt zijn basis in enkele middeleeuwse huizen, waarvan Groot Hasenberg vanaf de Oudegracht

Floortje Tuinstra

Vakspecialist archieven bij Het Utrechts Archief waarvoor ze onderzoek deed voor de tentoonstelling over de vredesonderhandelingen 1712-1715.

Schets van de inrichting van de onderhandelingszaal zoals afgebeeld in de uitgave uit 1851 van het verslag van Everard Harskamp.

□ HET UTRECHTS ARCHIEF

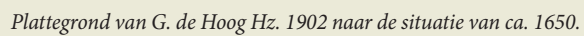
gezien de meest rechtse was. Groot Lichtenberg lag meteen links daarvan. Midden 17e eeuw zijn diverse huizen achter Hasenberg aan het Oudkerkhof bij het stadhuis getrokken. De Grote Hal bevindt zich ter plaatse van het oude Groot Lichtenberg maar de Grote Raadkamer (in 1645 als Nieuwe Raadkamer gereedgekomen) lag in de nieuwe uitbreiding achter Groot Hasenberg, ongeveer op de plek van de huidige Grote Trouwzaal (plattegrond 2).⁴

Bewijs uit Turijn

Voor wie nog twijfelt, biedt het archief in Turijn, het *Archivio di Stato di Torino*, een prachtige plattegrond die de situatie visueel zeer inzichtelijk weergeeft. Dat bleek bij een bezoek van de Afdeling Internationale Zaken van de gemeente Utrecht aan Turijn in 2012 bij de voorbereiding van de gezamenlijke Vrede-van-Utrecht-vieringen in 2013. Zowel het Centraal Museum als Het Utrechts Archief hebben voor hun tentoonstellingen over de Vrede van Utrecht dankbaar gebruik gemaakt van deze plattegrond.⁵

Waarom Turijn? Turijn was indertijd de hoofdstad van de zelfstandige alpenstaat Savoye en de residentie van her-

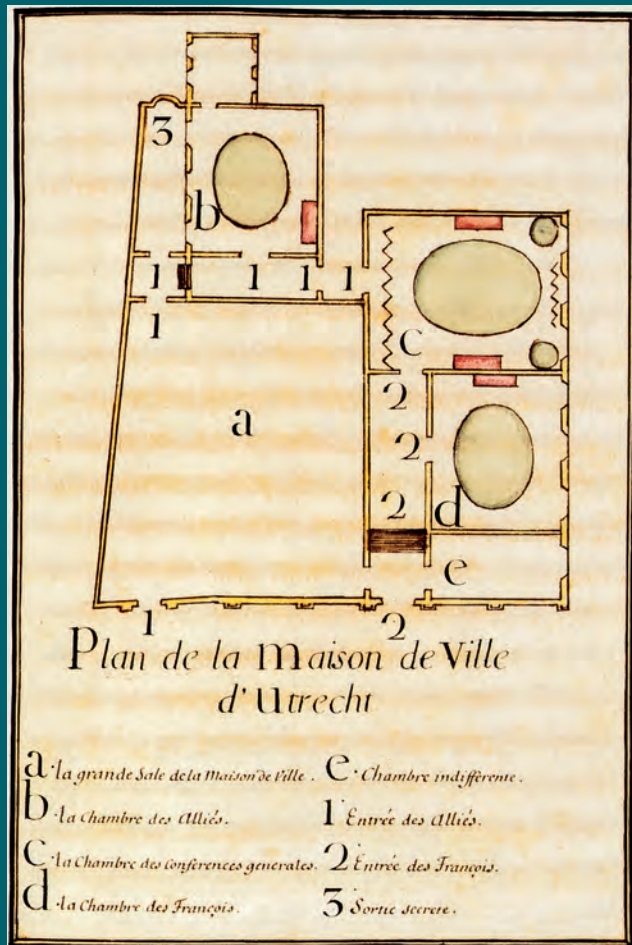
zwart = oude gebouwen.
groen = aanbouw van 1576.
lood = „ „ 1644.

De Plattegrond uit Turijn

Kamer C, rechtsboven, is 'la Chambre des Conferences generales', de plenaire onderhandelingszaal. Dankzij de kamerschermen (zigzaglijntjes) is dat ook zonder legenda in één oogopslag duidelijk. Wanneer je het plattegrondje van Harskamp een kwartslag naar links draait, past het precies. De rode rechthoeken zijn de schoorstenen, waarvan de onderste (bij Harskamp schoorsteen c) dus nep is. Merk op dat de tafel (groen) ovaler is dan bij Harskamp. Een extraatje ten opzichte van de schets van Harskamp zijn de twee ronde tafeltjes in de hoeken. We mogen aannemen dat één daarvan het beroemde tafeltje uit de collectie van het Centraal Museum is.

De geallieerden volgen route 1 om bij de plenaire zaal te komen, de Fransen volgen route 2. Daartoe zijn de geallieerden eerst het stadhuis binnengetrokken via de ingang van het oude huis Lichtenberg (links), en de Fransen via de ingang van het oude huis Hasenberg (rechts). Dat was al bekend dankzij afbeeldingen van de opstelling van de wacht en de koetsen van de onderhandelaren voor het stadhuis. De geallieerden lopen vervolgens door een lege zaal A, 'la grande Sale de la Maison de Ville', de huidige Grote Hal, om via nog een gangetje in hun eigen kamer daarachter, kamer B te komen. Leuk detail: ze hebben ook nog een geheime uitgang, nr. 3. De Fransen hebben hun kamer, kamer D, in de 17e-eeuwse uitbreiding achter Hasenberg, vlak voor de plenaire zaal. Zowel de kamer van de Fransen als de plenaire onderhandelingszaal kijkt uit op het Oudkerkhof.

Plattegrond van het stadhuis Utrecht in het Archivio di Stato di Torino, *Materie politiche per rapporto all'estero, Negoziations con la Francia*, nr. 26.

□ OVERGENOMEN UIT: SECURITAS ET TRANQUILLITAS EUROPAE (TURIJN 1996)

tog Victor Amadeus II. Savoye nam onder de geallieerde bondgenoten tegen Frankrijk een belangrijke plaats in. Eén van de Sovoyards onderhandelaren, Pietro Mellarede, had bij het formuleren van de vredesartikelen een flinke vinger in de pap. Bij terugkeer in Turijn rapporteerde hij uitgebreid aan de hertog over alle bijzonderheden van de onderhandelingen. Dit resulteerde in een bijzonder mooi boekwerk, waarin - en daarom gaat het hier - ook een plattegrond van het stadhuis is opgenomen. De grote meerwaarde van deze plattegrond boven de schets van Everhard Harskamp is gelegen in het feit dat ook een deel van de buitenmuren is te zien. Hierdoor weten we precies hoe de vertrekken ten opzichte van elkaar gelegen waren. Bovendien is de plattegrond ook nog eens voorzien van een duidelijke legenda (plattegrond 3). Ambtenaren van de Burgerlijke Stand van Utrecht hebben er vanaf heden een inkoppertje bij: de Grote Trouwzaal als plek waar ook in het verleden succesvol verbonden werden gesloten. De nieuwbakken echtelieden moeten echter nog één handeling meer verrichten dan de diplomaten van weleer: ze moeten ter plekke tekenen.

Noten

- 1 F. Tuinstra, 'De Vrede van Utrecht gelokaliseerd. Huisvesting van de diplomaten', in: *Jaarboek Oud-Utrecht 2013* (Utrecht 2013), 69-94.
- 2 Het Utrechts Archief, archief Stadsbestuur van Utrecht 1577-1795, inv. nr. 121-38: Vroedschapsnotulen d.d. 16 december 1711, en inv. nr. 121-47: Vroedschapsnotulen d.d. 4 januari 1723.
- 3 'Journael of dagelijx annottie vant gene ontrend de vredehandel tot Utrecht de Heeren, daer toe den 16 december 1711 van stadswege gecommiteert, is voorgekomen' [door E. Harskamp], P.N. Visscher (ed.) in: *Berigten van het Historisch Genootschap te Utrecht*, III, 2, (1851) 171-220.
- 4 J. Jamar e.a. (red.), *Het stadhuis van Utrecht / The town hall of Utrecht*. (Utrecht 2000), 28-29.
- 5 Het Utrechts Archief heeft de plattegrond verwerkt in een audiovisuele verbeelding van een vergadering van het organiserend comité. Deze is nog tot eind februari 2014 te zien in de tentoonstelling *Hoge pruiken, plat vermaak* in Het Utrechts Archief en op de website www.hetutrechtsarchief.nl. Het Centraal Museum heeft door het team Erfgoed van de gemeente Utrecht (Frans Kipp en Daan Claessen) een animatie laten maken die nog te zien is op www.bouwdomtoren.nl. Nu de tentoonstelling in het Centraal Museum is beëindigd, zal de animatie tijdelijk nog te zien zijn in de tentoonstelling bij Het Utrechts Archief.

Het Amersfoortse vleeshuis

De vleeshouwer, uit: Ibn Butlan, Tacuinum Sanitatis, Rijnland 15e eeuw

□ BIBLIOTHÈQUE NATIONALE, PARIJS

Een middeleeuwse markthal voor slagers

Onlangs is ontdekt waar in Amersfoort een vleeshuis heeft gestaan: tegenover het stadhuis aan de Hof.

De hal, mogelijk in de 13e eeuw gebouwd, werd als publieke voorziening rond 1450 opgeheven. Er kwam geen nieuw vleeshuis voor in de plaats.

Naar het waarom kunnen we slechts gissen.

Tijdens een restauratie van het pand Hof 39 - nu Logement de Gaaper - in 2003 waren de bouwhistorici op oorspronkelijke stenen zijmuren gestuit die in de 13e eeuw of uiterlijk begin 14e eeuw gebouwd moeten zijn. De indrukwekkende afmetingen van het gebouw duiden eerder op een publieke bestemming dan op een particuliere woning. De functie bleef tot nu toe echter onduidelijk. De bevindingen van de restauratie hebben

door een recente ontdekking in het Archief Eemland ineens een grotere betekenis gekregen. Amersfoort had mogelijk al vanaf de 13e eeuw een stenen vleeshuis. Het was op een centrale plaats gevestigd, met aan de ene zijde de Langestraat als belangrijkste verkeersweg door de stad en aan de andere zijde het grote marktveld van de Hof, waaraan ook de stadskerk en het stadhuis waren gevestigd. Het gebouw was gezichtsbepalend voor de autonomie van de nog kleine stedelijke gemeenschap.

Locatie ontdekt

In de nieuwste stadsgeschiedenis van Amersfoort uit 2009 staat voor het eerst vermeld dat er tot in de 15e eeuw een stedelijk vleeshuis moet hebben bestaan, maar een specifieke plaatsaanduiding kon nog niet gegeven worden.¹ Het was Anton van Nostrum, vrijwilliger bij Archief Eemland, die in 2011 meer informatie over de locatie van het oude vleeshuis vond. In het oudst bewaard gebleven gerechtsboek van transporten van onroerend goed uit het laatste kwart van de 15e eeuw ontdekte hij teksten waaruit is af te leiden dat het vleeshuis aan de Langestraat had gestaan. Door een niet geheel juiste interpretatie van de teksten meende hij dat het ging om het pand op de hoek van de Zevenhuizen, het verbindingsstraatje met de Hof.² Uit een nadere analyse blijkt daarentegen dat het om het naastliggende gebouw Langestraat 76 gaat - nu onderdeel van een schoenenwinkel - dat toentertijd één geheel vormde met het erachter gelegen pand Hof 39.

Aan de hand van dit oudste gerechtsboek (1478-1502) is een overzicht gemaakt van de eigenaren van de huizen die zich aan het einde van de 15e eeuw in en rond het vleeshuis bevonden. Het vleeshuis was toentertijd niet meer in bedrijf en het gebouw was aan particulieren verkocht, die er hun woningen in hadden gemaakt. Op basis van deze reconstructie kon definitief worden vastgesteld welke panden ooit het voormalige vleeshuis hebben gevormd (zie rode omkadering in tekening 3 en 4). De huizen werden bewoond door voorname burgers, onder wie (kinderen van) stadsbestuurders, zoals Klaas Meinsz, Evert van Hees en Thomas Pijl. Aan de zuidzijde van de Zevenhuizen stonden aan het einde van de 15e eeuw reeds drie woningen die tegen de noordelijke zijmuur van het vleeshuis aan waren gebouwd, zoals het tegenwoordig nog het geval is. Deze panden staan niet afgebeeld op de oudste stadsplattegronden uit de 16e en 17e eeuw, maar hebben toch een middeleeuwse oorsprong.

Markthal voor slagers

Het middeleeuwse vleeshuis was gebouwd als een langgerekte markthal bestaande uit een grote open ruimte met een grondoppervlakte van ongeveer 17 meter lengte en 7,5 meter buitenbreedte.³ De bakstenen zijmuren hadden een dikte van wel 64 centimeter en hadden aan de binnenzijde uitsparingsbogen. In het pand moet op 6 meter hoogte een houten verdiepingsvloer zijn geweest, die door dikke moerbalken werd gedragen. Hierboven bevond zich nog een kapzolder. De

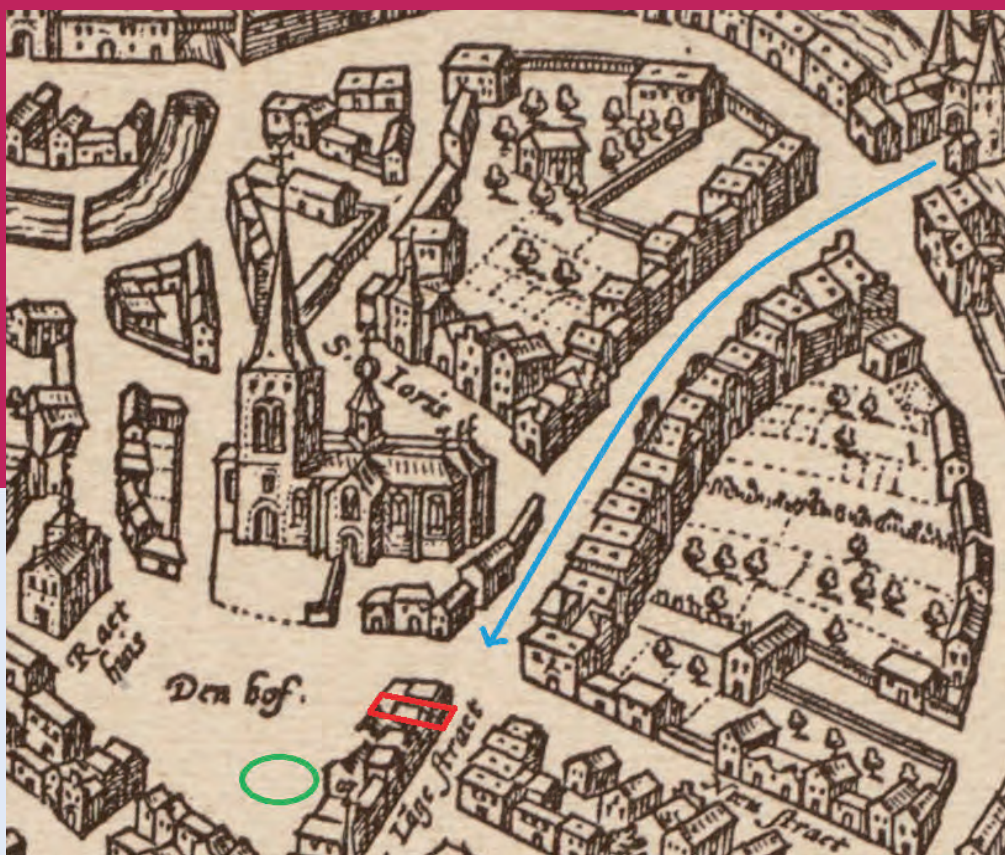

Logement de Gaaper (Hof 39)

□ FOTO JOHNBOERS | WIKIMEDIA COMMONS

ruimten zullen voor opslag van goederen zijn gebruikt, zoals zout en lege vaten. Hoe de voorgevels aan weerszijden er uitzagen, is door de latere verbouwingen niet meer waar te nemen. Mogelijk was er zowel aan de Langestraat als aan de Hofzijde een toegang via grote houten deuren en ter hoogte van de verdieping of zolder zal een houten luik zijn geweest om via de buitenkant goederen naar binnen te hijsen. In de 13e eeuw waren de stadshuizen nog van hout, vlechtwerk, leem en stro gemaakt en was een hoog stenen gebouw als dit een opzienbarende noviteit.

In het vleeshuis slachtten de slagers - destijds vleeshouwers genoemd - hun runderen, varkens en schapen en boden zij het vlees te koop aan op houten kramen die zij van het stadsbestuur huurden. In de koelte van een stenen gebouw met dikke muren bleven de vleesproducten langer goed, wat beter was voor de hygiëne. Door de slagers in één hal samen te brengen kon het stadsbestuur bovendien nauwkeuriger toezien op de kwaliteit van het aangeboden vlees met het oog op de volksgezondheid. Tevens konden de inners van belasting een betere controle uitoefenen op de afdracht van de vleesaccijns. Een

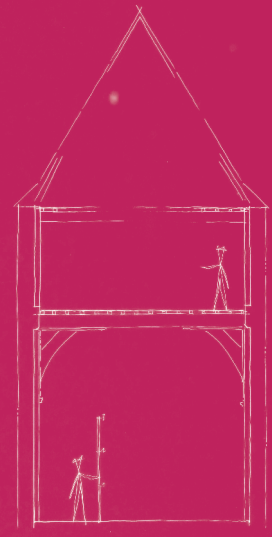
Afb. 3 - Uitsnede van de stadsplattegrond van Braun en Hogenberg (1588)

□ COLLECTIE ARCHIEF EEMLAND

stenen markthal symboliseerde het grote belang van de veehandel en de vleesproductie voor de economie van de stad. Ook van andere steden zijn vleeshuizen bekend, zoals van Kampen, Zwolle en Zutphen. Het vleeshuis te Utrecht lag aanvankelijk achter huize Hazenberg waar de schepenen vergaderden - het zuidelijke deel van het huidige stadhuis. Na onlusten tussen het stadsbestuur en het vleeshouwersgilde werd dit vleeshuis gesloten en werden er vanaf 1432 in de Voorstraat en in de Lange Nieuwstraat twee nieuwe gebouwd, wat een verruiming van de capaciteit moet hebben opgeleverd.

Amersfoort lag net als genoemde steden op een handelsroute van ossen (gecastreerde stieren) die als slachtoffer voor de stedelijke markten waren bestemd. Vanuit de fokgebieden in het noorden rond Groningen werden ze in het voorjaar via Drenthe over de IJssel naar het westen gedreven, waar ze in de zomer in de weilanden langs de Eem werden vetgemest. In de herfst werden de vette ossen op

de jaarmarkt van Sint-Gallen, die rond 16 oktober op de Hof werd gehouden, doorverkocht aan handelaren uit de omliggende gewesten. Een deel van de kudde werd evenwel geslacht en in het Eemland zelf geconsumeerd of als spek en ingezouten vlees in houten vaten uitgevoerd, zoals naar de belangrijke afzetmarkt Utrecht. De Amersfoortse archeologen hebben in het zuidoosten van de Hof een drenkplaats voor vee opgegraven, die rond het jaar 1375 moet zijn gedempt met onder andere slachtafval (zie groene cirkel in afbeelding 3). Onder de dierlijke resten bevonden zich meer dan zestig runderen, die samen meer dan 80 procent van het slachtafval uitmaakten. Een kleiner deel bestond uit overblijfselen van varkens en schapen.⁴ Het rundvlees van de ossen vormde in de 14e eeuw het hoofdproduct van de slagers die de kramen in het vleeshuis huurden en gebruikten. Het vleeshuis lag logistiek ideaal tussen de aanvoerweg van de ossen door de Viepoort via de Langestraat naar de Hof (zie blauwe pijl in afbeelding 3).

Van vleeshuis tot woonhuis

Er zijn schriftelijke bewijzen dat de markthal in de jaren dertig van de 15e eeuw nog volop in bedrijf was. Er werden boetes opgelegd aan slagers die de voorschriften overtraden en geldschietters van het stadsbestuur kregen de inkomsten 'uit het vleeshuis' toegezegd als onderpand van hun vorderingen.⁵ Deze inkomsten bestonden waarschijnlijk uit de ontvangsten van de kraamverhuur aan de slagers. Uit bouwhistorisch onderzoek dat tijdens de restauratie van 2003 werd uitgevoerd, is echter gebleken dat het vleeshuis in het midden van de 15e eeuw grondig werd verbouwd en daarmee een andere bestemming kreeg.⁶ In het midden van de ruimte werd een scheidingmuur opgetrokken, zodat er twee panden ontstonden die rug aan rug lagen. In het pand aan de Hofzijde werd een kelder gebouwd en werd tussen de begane grond en de verdiepingsvloer een insteek (entresol) aangebracht, die vermoedelijk als slaapruijnt heeft gediend. De houten vloeren werden alle vernieuwd, waarbij middels dendrochronologisch onderzoek is vastgesteld dat zij in het jaar 1452 zijn gelegd. Met de verbouwing werden beide panden particulier bezit en kregen ze een woon-werkfunctie. Het vleeshuis als publieke markthal voor slagers was opgeheven. Nog rond het jaar 1500 werden de twee panden aangeduid met de naam het Oude Vleeshuis (zie afbeelding 4). Een nieuw vleeshuis is er nooit gekomen. Weliswaar werden later, in het voorjaar van 1531, vleesbanken opgericht in het voorste

gedeelte van de Heilige Geestkapel in de Langestraat, maar na enkele maanden werd dit initiatief weer beëindigd.⁷ Het Amersfoortse vleeshuis was definitief verleden tijd. Vermeldingen van een vleeshuis komen in de stedelijke administratie dan ook niet meer voor.

Opheffing van het vleeshuis

Naar de reden van sluiting van het vleeshuis kunnen we slechts gissen.

Over de jaren rond 1450 zijn geen stedelijke bescheiden bewaard gebleven die de toedracht zouden kunnen onthullen. Er kunnen politieke factoren een rol hebben gespeeld. Van 1449 tot 1463 leefden de burgers van Amersfoort en Utrecht op gespannen voet met elkaar vanwege onenigheid over steun aan de bisschop van Utrecht als Stichtse vorst. De oorlogssituatie zal het omvangrijke handelsverkeer tussen beide steden zwaar hebben ver-

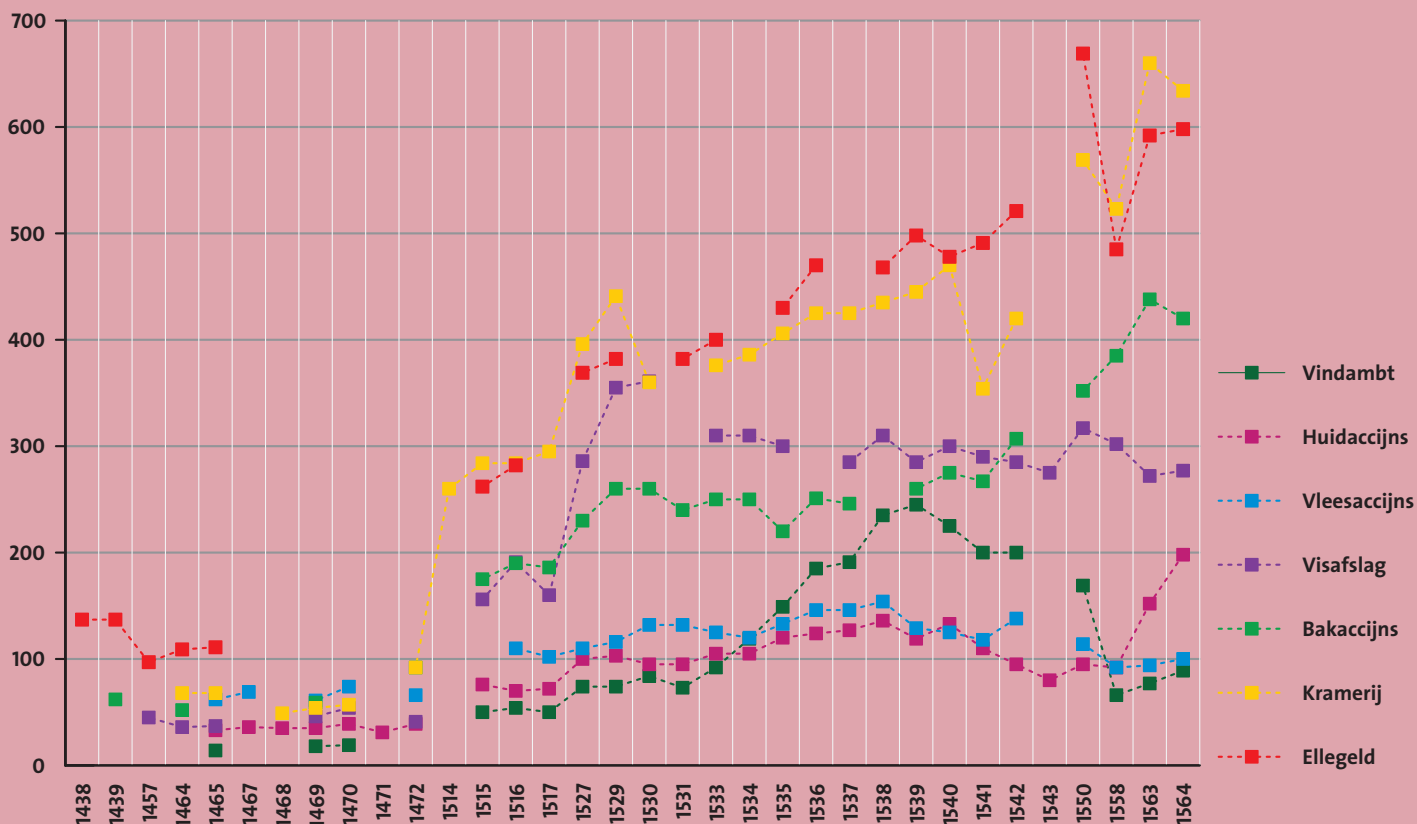
Reconstructie van het vleeshuis: (a) perspectief interieur, (b) dwarsdoorsnede 13e-eeuwse situatie, (c) langsdoorsnede 13e-eeuwse situatie

TEKENINGEN ALBERT VAN ENGELHOF

stoord. Mogelijk was de kwijnende vraag van de Utrechtse afzetmarkt een nekslag voor de Amersfoortse vleesproductie. Als andere denkbare politieke reden is de sluiting van het vleeshuis vanwege opstandigheid van de slagers - net als rond 1432 in

Afb. 4 - Huiseigenaren rond het vleeshuis 1478-1502

Inkomsten uit de verpachting van accijnzen (1438-1543)⁸

Utrecht was gebeurd - onwaarschijnlijk. Te Amersfoort hadden de slagers geen eigen gilde, maar waren ze onderdeel van het kramersgilde. Van een conflict tussen het stadsbestuur en gilden in het midden van de 15e eeuw is niets bekend. De Amersfoortse gilden waren toen nog jong, de meeste bestonden vermoedelijk nog geen dertig jaar, en ze hadden bovendien geen politieke macht, zoals dat in de Domstad wel het geval was. Waarschijnlijk zullen economische ontwikkelingen de doorslag hebben gegeven. We kunnen hiervan een vage notie krijgen aan de hand van de inkomsten uit enkele stedelijke belastingen op producten, zij het dat die van na de sluiting van het vleeshuis dateren (zie hierboven). De inkomsten uit de belasting op vlees (vleesaccijns) en op dierenhuiden (huidaccijns) over de jaren zestig en zeventig van de 15e eeuw lijken te wijzen op een vrij constante hoeveelheid geslacht vee. In het eerste kwart van de 16e eeuw stegen de inkomsten met de helft, oplo-

De Amersfoortse stier aan de noordelijke toegang tot de oude binnenstad. Dit kunstwerk van Thijs Trompert is gemaakt in het kader van 'Urban Wijland', een project dat een relatie wil leggen tussen de stad en het omringende platteland. Rondom Amersfoort stond altijd veel rundvee in de weilanden.

FOTO WILLEMNABUURS | WIKIMEDIA COMMONS

pend tot ongeveer het dubbele in de jaren dertig en veertig. Dit kan duiden op een groei van de vleesproductie, maar mogelijk was er wat anders aan de hand. Tussen het midden van de 15e eeuw en het eerste kwart van de 16e eeuw waren de prijzen van vlees en van leren producten als schoenen namelijk meer dan verdubbeld.⁹ Zou dit gepaard zijn gegaan met een verhoging van de tarieven van de vleesaccijns en huidaccijns - deze zijn over betreffende periode niet bekend -, dan waren weliswaar de overheidsinkomsten uit deze belastingen gestegen, maar ging het niet om groei van het volume geslacht vee. Met andere woorden, er bestaat een gerede kans dat de vleesproductie vanaf het midden van de 15e eeuw helemaal geen rooskleurig beeld vertoonde, misschien zelfs was afgenomen.

Kijken we naar andere goederen in dezelfde grafiek, dan zien we een sterk afwijkend patroon. De inkomsten uit de accijnzen op textiel (ellegeld), brood (bakaccijns), vis (visafslag) en andere waren (kramerij) kenden een veel sterkere groei van minstens het viervoudige ten opzichte van het niveau in de jaren zestig en zeventig van de 15e eeuw. Ondanks de inflatie, die voor deze producten vergelijkbaar was aan de prijsstijging van het vlees en leren schoenen - namelijk grofweg een verdubbeling¹⁰ -, zal de handelsstroom wel degelijk zijn toegenomen. Deels moet dit zijn veroorzaakt door de bevolkingsgroei van Amersfoort - van ruim 3.000 naar ruim 4.000 inwoners - en het omliggende platteland in

Vleeshouwers aan het werk, uit: Ibn Butlan, *Tacuinum Sanitatis*, Lombardije 14e eeuw.

□ BIBLIOTECA CASANATENSE, ROME

dezelfde periode. Vergeleken met de florerende afzet van deze goederen moet de verkoop van vlees en huiden steeds verder achterop zijn geraakt. Mogelijk trad deze negatieve trend al op in de eerste helft van de 15e eeuw, maar daarover zijn helaas geen cijfers beschikbaar. Het huren van marktkramen zou voor slagers dan mogelijk niet langer rendabel zijn geweest, wat zou hebben kunnen leiden tot de sluiting van het vleeshuis.

Liever levend dan dood

De mogelijk negatieve trend in de vleesproductie vanaf de tweede

helft van de 15e eeuw wekt verbazing, omdat de veehandel in die periode en ook nog in de 16e eeuw een bloeiende bedrijfstak moet zijn geweest, wat we weten uit andere schriftelijke bronnen.¹¹ We zien dit terug in de sterke stijging van de inkomsten uit het vindambt (zie grafiek), de verplichte veekeuring waarvoor per dier een heffing moest worden betaald. De handel in levend vee vertoonde tot rond het jaar 1540 waarschijnlijk een flinke groei. Afnemers kochten blijkbaar liever levend vee dan vlees dat al in Amersfoort was klaargemaakt. Een gevolg zou

zijn dat op de afzetmarkten in de buurgewesten in de loop van de 15e eeuw en later vleeshuizen opgericht of uitgebreid moeten zijn. De opening van twee nieuwe vleeshuizen te Utrecht vanaf de jaren dertig kan daarvoor een aanwijzing zijn. Verder onderzoek zou dit moeten toetsen. Voor de Amersfoortse slagers moet deze ontwikkeling een aderlating hebben betekend. Hoe dan ook, het blijven speculaties en de werkelijke motieven voor de sluiting van het vleeshuis zullen we misschien nooit weten. In ieder geval werkten de Amersfoortse slagers na het jaar 1450 waarschijnlijk vooral voor de lokale markt en was hun particuliere huis de werkplaats waar het vee werd geslacht en het vlees werd bereid en verkocht.

Oude luister

Aan de pui van het huidige Logement de Gaaper op de Hof hangt een kopstuk als symbool van de apothekerswinkel die hier vanaf 1822 was gevestigd. Gezien de veel oudere historie als vleeshuis zou een ossenkop zeker ook op zijn plaats zijn geweest. Hetzelfde geldt uiteraard voor het pand Langestraat 76 aan de andere zijde van de toenmalige vleeshal. Een plaquette aan de muur zou de huidige inwoners van Amersfoort en de toeristen op de rijke historie van dit stedelijke gebouw kunnen wijzen. Vooralsnog is het slechts de bedrijfsnaam Van Os aan de overzijde van de straat, die een toevallige fingerwijzing naar het verleden geeft.

Boven de toegangsdeuren van vleeshuizen hing dikwijls een ossenkop zoals hier op het Jansveld 24a in Utrecht.

□ FOTO KATTENKRUID | WIKIMEDIA COMMONS

Noten

- 1 Leen Alberts, 'Het bedrijfsleven', in: Rob Kemperink en Burchard Elias (red.), *'Bruit van d'Eem'. Geschiedenis van Amersfoort* (Utrecht 2009) 87-116, aldaar 91.
- 2 Anton van Nostrum, 'Ook Amersfoort had een vleeshuis', in: *Kroniek, tijdschrift historisch Amersfoort* 13 (2011) 2, 22-23.
- 3 Albert van Engelenhoven, 'Het oudste stenen huis van Amersfoort', in: *Flehite, historisch jaarboek voor Amersfoort en omstreken* V (2004) 53-81; een bewerkte versie verscheen in idem, *Middeleeuwse huizen in Amersfoort* (Bussum 2005) 18-29.
- 4 Henk de Boer, Wilma van den Heuvel en Monique Krauer, 'Dierlijk bot', in: Monique Krauer en Francien Snieder (red.), *Nering en vermaak. De opgraving van een veertiende-eeuwse markt in Amersfoort* (Utrecht 1994) 137-149, aldaar 146.
- 5 Archief Eemland bnr 1 inv nr 1: ff 70v, 73v (1436), 95v (1437); inv nr 451 (1432): 14-15, 18.
- 6 Van Engelenhoven, 'Oudste stenen huis', 61-67.
- 7 W.F.N. van Rootselaar, *Amersfoort 777-1580 II* (Amersfoort 1878) 272.
- 8 Alle bedragen, afkomstig uit stadsrekeningen en raadsresoluties, zijn omgerekend naar 'accijns gulden' als rekenmunt, bestaande uit 13 stuiver. Vermoedelijk Hollandse stuivers, want soms werd accijns gulden gelijkgesteld aan 13 braspennings. Een braspennings gold evenals de Hollandse stuiver als 1,25 huidige Rijnse stuiver, de rekenenheid van de Amersfoortse boekhouding. Gebruikte verhoudingen: 10-botjes gulden = 60 wit; gouden Arnhemse gulden = 120 wit; accijns gulden = 195 wit.
- 9 Dit gold voor de prijzen van vlees en leren schoenen te Utrecht, zie: N.W. Posthumus, m.m.v. F. Ketner, *Nederlandse prijsgeschiedenis II* (Leiden 1964) LXXIV. Van Amersfoortse prijzen hebben we over deze periode geen gegevens.
- 10 Idem, LXX-LXXIV.
- 11 Alberts, 'Bedrijfsleven', 100-103.

Boekbespreking

Jacqueline Heijenbrok, Guido Steenmeijer en Katrien Timmers (redactie), *Tien eeuwen Kasteel de Haar*. Wat een weelde. Zwolle: W BOOKS, Zwolle, 2013. ISBN 978 90 400 781 94. 660 pagina's, € 59,95.

Hester Kuiper

Wetenschappelijk onderzoeker bij het Rijksmuseum te Amsterdam. Eerder werkzaam bij het Centraal Museum, het Mauritshuis en de Nederlandse Kastelen Stichting.

Een boek als een kasteel

‘Wat een weelde’, de ondertitel van het boek over tien eeuwen Kasteel de Haar, geldt ook voor het boek zelf: in een lijvig, monumentaal en prachtig geïllustreerd boek, liefst 4,5 kilo zwaar, doen zeventien auteurs verslag van hun uitgebreide onderzoek naar de geschiedenis van het gebouw in Haarzuilens, zijn bewoners en het gebied eromheen.

Het kasteel zoals wij dat nu kennen, is het werk van de bekende architect Pierre Cuypers (1827-1921), die ook het Rijksmuseum en het Centraal Station

te Amsterdam ontwierp in zijn kenmerkende historiserende stijl. In de jaren negentig van de 19e eeuw liet hij op de overblijfselen van een laat-

middeleeuwse vesting een nieuw kasteel verrijzen. Cuypers deed dit in opdracht van Etienne baron van Zuylen van Nijevelt van de Haar, die met dit grootse gebouw een monument wilde creëren ter ere van zijn voorgeslacht. Met de goed gevulde portemonnee van zijn echtgenote Hélène de Rothschild liet de baron Cuypers vol geestdrift het historische kasteel, de tuinen eromheen en het dorp Haarzuilens aanpakken.

Amusant is te lezen hoe de baron en zijn architect, beiden eigenzinnige en trotse karakters, af en toe met elkaar botsen, maar er toch in slagen om een grandioos ensemble neer te zetten, waarin zelfs over de kleinste details is nagedacht. De onhol-

Barones Hélène, de eerste Franse vrouw met een rijbewijs, met naast zich haar zoon Héli en de chauffeur op de achterbank, circa 1906. De auto staat aan het eind van de oprijlaan naar het Château, voor de doorrit.

□ STICHTING KASTEEL DE HAAR

landse grandeur die Etienne wenste, heeft het complex ook gekregen, dankzij het overdonderende grootse uiterlijk. Tegelijkertijd echter zorgde de baron ervoor dat het gebouw van alle gemakken voorzien werd, en zo even comfortabel werd als de chique hotels waar het echtpaar gewend was te verblijven. De internationale elite zou zich in de decennia die volgden dan ook graag laten inviteren om in september, de ene maand per jaar dat het kasteel bewoond was, in het sfeervolle kasteel luxe vakantie te vieren. Brigitte Bardot is misschien maar één keer geweest, maar operazangers Maria Callas was vaker op De Haar te vinden, en liet zich dan op de Haarse kermis graag een suikerspin smaken. Het bezit van het gebouw is inmiddels overgegaan naar de Stichting Kasteel de Haar en de agrarische grond eromheen naar Natuurmonumenten. Kasteel en park ontvangen tegenwoordig jaarlijks 200.000 bezoekers.

Uitgebreid nieuw onderzoek

Veel van de meesterwerken van Cuyper zijn de laatste jaren gerestaureerd, zoals bijvoorbeeld het veel

besproken Rijksmuseum. Toen de riddertoren van kasteel De Haar in 2002 van de rest van het gebouw dreigde af te scheuren, betekende dit de start van een grootscheepse restauratie die meer dan tien jaar zou duren. Daarvoor werd uitgebreid onderzoek gedaan naar de (bouw)historie van het gebouw.

Dit materiaal vormt de basis voor *Tien eeuwen Kasteel de Haar*, aangevuld met veel meer onderzoek op andere terreinen, dat speciaal voor deze publicatie is verricht. Vrijwel alle aspecten van het kasteel komen in deze band aan de orde: het landschap, de archeologische sporen en de bouwgeschiedenis, via de bewoners, het interieur en de collectie naar de restauratie en de receptiegeschiedenis. Bij het onderzoek is nauwelijks gebruik gemaakt van bestaande literatuur, simpelweg omdat er nauwelijks over het kasteel was gepubliceerd: eerder waren alleen een bezoekersgids en een aantal (wetenschappelijke) artikelen verschenen. Het onderzoek is dus vooral gebaseerd op primaire bronnen - zoals gebouw en collectie zelf, tal van archiefstukken, een weelde aan historische foto's en landkaarten, aangevuld met oral history - en dat maakt het extra interessant. Het is daarmee een naslagwerk waar niemand die geïnteresseerd is in De Haar, omheen kan.

Grappige details

Het boek biedt vele nieuwe inzichten over kasteel De Haar. Opzienbarend is bijvoorbeeld dat men aan de hand van archeologische vondsten heeft kunnen vaststellen dat de eerste resten van De Haar veel ouder zijn dan voorheen gedacht. Het middeleeuwse, omgrachte perceel blijkt in plaats van vierkant of rechthoekig bovendien rond te zijn geweest: zeer waarschijnlijk een aanwijzing voor een mottekasteel (een hoogmiddeleeuws burchtype, meestal in hout opgetrokken op een motte, een kunstmatig aangelegde aarden heuvel). Er werd op De Haar in rijkdom geleefd, want uit de resten in een put is gebleken dat er kwalitatief hoogwaardig en gevarieerd voedsel werd gegeten.

De auteurs zijn allen specialisten op hun eigen vakgebied. De toon en toegankelijkheid van de verschillende hoofdstukken zijn daardoor wel wat wisselend. Waar het ene hoofdstuk wat droger is en veel vaktermen bevat, staat het volgende vol grappige details. Zo werd de vrouw van de kasteelheer, Hélène de Rothschild, vanwege haar haardracht en flinke postuur *La Brioche* genoemd, naar het ronde Franse broodje. Zij bracht maar weinig tijd op het kasteel door, maar de auteur maakt goed duidelijk dat zij een zeer interessante en kleurrijke figuur was. Ze blijkt een interessante bijdrage te hebben geleverd aan de Parijse literaire salons. Daar zou je eigenlijk nog wel meer over willen weten.

Haar man Etienne van Zuylen gebruikte het kasteel vooral om zijn sociale contacten te onderhouden en zijn netwerk rond zijn liefhebberijen te ontplooiën: de bescherming van dieren en paarden in het bijzonder en het promoten van de automobiel. Waarbij de ironie van het noodlot wil dat een van zijn twee zoons in 1912 op 24-jarige leeftijd dodelijk verongelukte toen hij met zijn auto onderweg was van Brussel naar Haarzuilens.

Koppige dwarsliggers

De hoofdstukken worden afgewisseld door korte artikelen gewijd aan bepaalde historische gegevens. Daarin wordt bijvoorbeeld geïllustreerd dat de heer van Zuylen voortvarend te

werk ging in het aanleggen van het park rond het kasteel. Het hele dorp Haarzuilens, oorspronkelijk gelegen aan de voet van het kasteel, moest worden afgebroken en een paar honderd meter verderop heropgebouwd worden. Tussen de nieuw aangelegde bomenlanen stond in 1906 echter nog één boerderijtje, volledig door parkaanleg omgeven. De eigenaars, twee ongehuwde broers en hun zuster, wilden niet verhuizen.

Tot in detail wordt beschreven hoe het personeel van de kasteelheer uit alle macht probeerde deze - arme en koppige - familie Olders te vermurwen te verhuizen, inclusief de weinig fraaie afloop van de kwestie. Het doet denken aan de roman *Publieke werken* van Thomas Rosenboom, waar een dergelijke onteigeningskwestie een rol speelt bij de bouw van het tegenover het Amsterdamse Centraal Station gelegen Victoria Hotel. Aan de rentmeester van De Haar werd destijds door een betrokken advocaat verslag uitgebracht, met de onheilspellende inleiding: 'Het drama bij de familie Olders is hedenochtend te elf uren afgespeeld en zonder bloedvergieten afgeloopen...'

Voor het onderzoek naar de laatste twee generaties Van Zuylen van Nijeveldt beschikten de auteurs vrijwel alleen over de informatie uit interviews met de betrokkenen, en niet over bijvoorbeeld schriftelijke bronnen van derden. Dat maakt de informatie eendimensionaler en minder genuanceerd dan bij de eerdere generaties: je hoort deze personen bijna praten. Desalniettemin is het voor de lezer heel interessant te lezen hoe bezit en bewoning van het kasteel in de 21e eeuw functioneren. De continuïteit van de geschiedenis naar het heden wordt hiermee zichtbaar gemaakt. Bovendien bevredigt het waarschijnlijk het stiekeme verlangen naar *human interest* van lezers. Meest gestelde vraag aan de gids in een willekeurig kasteel is ten slotte ook: 'Wordt het kasteel nog bewoond?'

Bijzonder Gesamtkunstwerk

Tien eeuwen Kasteel de Haar biedt een schat aan informatie op veel meer terreinen dan hier in kort bestek weer te geven is. Zonder de

rijke hoofdstukken over de (bouw) historische aspecten in het boek tekort te willen doen, moeten de 'noviteiten' van het kasteel vermeld worden. Het beschikte rond 1900 al over heteluchtverwarming, sauna, telefoon, verlichting en koud en warm stromend water in de slaapkamers. Wie De Haar ooit bezocht heeft, kent vast nog het imponerende grote fornuis. De installaties die voor deze voorzieningen zijn aangebracht, zijn voor een groot deel nog aanwezig in de kelders van het kasteel en onderzoek heeft hierover veel gegevens aan het licht gebracht.

In de tweede helft van de 20e eeuw werd De Haar door velen beschouwd als een nepkasteel van 'nieuw geld'. Op de weliswaar middeleeuwse fun-

damenten had Cuypers een in hun ogen fantasievol gedrocht geplaatst. Hoewel deze mening in het hoofdstuk over de receptiegeschiedenis niet aan de orde komt, draagt dit boek zonder twijfel bij aan de ontkrachting daarvan.

Op enthousiasmerende wijze wordt de samenhang tussen landschap, park, dorp, bewoners, interieur en collectie duidelijk gemaakt. Dat Kasteel de Haar een bijzonder en interessant Gesamtkunstwerk is van historie, de firma Cuypers en de Heer van Zuylen, is overduidelijk na het lezen van *Tien eeuwen Kasteel de Haar*. Een boek als een kasteel dat op ongekennde schaal aandacht geeft aan een uniek bouwwerk in Nederland en zijn geschiedenis.

De Ridderzaal vanuit het noordwesten. Links op de bank Pierre Cuypers, terwijl hij een brief aangereikt krijgt van een onbekende ondergeschikte.

□ STICHTING KASTEEL DE HAAR

75 jaar KF Hein Stichting

Mytyschool Ariane de Ranitz heeft vanaf de jaren vijftig regelmatig flinke steun gehad, onder andere om deze bus te kopen om de kinderen op te halen.

Zonder de KF Hein Stichting die dit jaar haar 75-jarig bestaan viert, waren vele projecten, publicaties, restauraties en voorstellingen in Utrecht niet of met meer moeite tot stand gekomen. Uit de erfenis van een van oorsprong Duitse koopman groeide een stichting en enkele fondsen die de Utrechtse cultuur tot nu toe gesteund hebben met 20.000 giften ter waarde van 50 miljoen euro.

Het begon allemaal op 11 april 1938 met het passeren van de oprichtingsakte van de KF Hein Stichting en van het testament van de ongehuwde Karl Friedrich Hein, waarin hij de stichting tot enige erfgenaam benoemde. Hein was in 1867 in het Duitse Herne geboren en na zijn schooltijd in de mijnbouw terechtgekomen. In 1893 ging hij in Arnhem werken voor het steenkolenhandelsbedrijf Jean Balthasar. Drie jaar later was dit bedrijf een van oprichters van de Steenkolen Handels Vereeniging (SHV) in Utrecht. Hein verhuisde hierheen

en maakte carrière bij de SHV. Van 1904 tot 1922 was hij lid van de directie, waarna hij ging rentenieren. Wel werd hij lid van de Raad van Commissarissen.¹ Aanvankelijk woonde Hein in Utrecht en bracht hij veel vrije tijd door bij de bevriende familie Van Beuningen. Tien jaar later kocht hij grond in Bilthoven, waar hij een villa liet bouwen in de Prins Hendriklaan. Hij had een dienstmeid en er woonde een tuinman bij hem op het terrein. Hij leefde vrij sober, volgens vaste patronen. Zijn strakke levenswijze ging samen met een zeker moralisme

en een afkeer van de uitwassen van de *roaring twenties*. Hij hield veel van sporten. Als rentenier verbleef hij veel in het theehuisje op zijn 3,3 hectare grote privésparkje in Bilthoven-Noord. Hij ontving daar graag zijn vrienden, met wie hij ook tenniste en golf speelde. Verder ging hij graag paardrijden.

Vervallen kloostercomplex

Waarom liet Hein zijn bezit na aan een stichting? Aanvankelijk was dit niet de bedoeling; hij wilde zijn erfenis nalaten aan zijn familie, maar de dreigende oorlog maakte het veiliger deze onder te brengen in een Nederlandse stichting. Wel waren zijn familieleden nog steeds de beoogde erfgenamen. De doelstelling was: 'het doen van uitkeeringen voor opvoeding, studiedoelinden en/of levensonderhoud en het verlenen van subsidies voor het inrichten casu quo in stand houden van beroepen, industriele- en handelsbedrijven'. Daarvoor kwamen de afstammelingen van de ouders van Karl Friedrich en hun echtgenoten, weduwen en weduwnaars in aanmerking. Alleen als er geld zou overblijven, kon dit worden toegekend aan anderen.

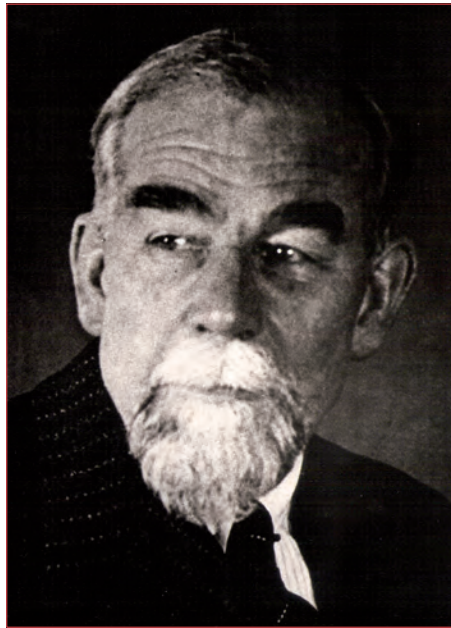
Hein hield goede contacten met zijn familie in Duitsland. De twee dochters en de zoon van een van zijn broers kwamen regelmatig langdurig logeren in Bilthoven. Hij nam ze dan mee naar concerten en musea. Hij zag ze ook tijdens zijn verblijven in Duitsland, waar hij in 1916 een vervallen kloostercomplex kocht dat hij samen met zijn broer liet restaureren. Hij kreeg er het erburgerschap van het stadje Obermarsberg voor. Later zou hij het complex aan zijn familie schenken die het na de oorlog doorverkocht aan de KF Hein Stichting. De stichting restaureerde het klooster, zodat het door de familie als vakantiehuis kon worden gebruikt. Het *Ferienhaus* met park is nog steeds in bezit van de stichting, en er wordt nog volop gebruik van gemaakt.

Opereren in stilte

In maart 1945 overleed de inmiddels tot Nederlander genaturaliseerde Hein aan de gevolgen van een aanrijding door een Duitse legertruck. Hij woonde toen tijdelijk elders in Bilthoven, omdat zijn huis was geconfisqueerd door een Duitse officier. Twee vrienden zetten het bestuur van de stichting voort: voormalig SHV-directeur Jack van Beuningen en Nicolaas Janssen, de oprichter van de Crediet- en Effectenbank Utrecht. Voor de uitbreiding van het bestuur werd in eerste instantie in de familiekring gezocht, maar vanaf de jaren 1960 werden ook buitenstaanders bestuurslid.

Tijdens de oorlog en vlak daarna deed de stichting nauwelijks uitgaven, deels noodgedwongen. Na Heins dood moest de nalatenschap worden geregeld en diende de Duitse familie duidelijk te worden gemaakt dat ze niets geërfd had. Eventuele betalingen aan hulpbehoevende familieleden, volgens de statuten maximaal f 5.000,- per jaar, waren niet mogelijk zolang er geen verdrag was dat geldverkeer van Nederland naar Duitsland toeliet. Dit kon vanaf 1953 en sindsdien zijn er aan de nazaten van de ouders van Hein uitkeringen gedaan. Na zestig jaar vinden deze nog steeds plaats. Incidenteel worden projecten in de omgeving van Obermarsberg gesteund, als daar familieleden bij betrokken zijn. Een voorbeeld is het opknappen van de schuttershal in Niedermarsberg, die ooit gebouwd is met geld van Hein.

Omdat er in de eerste jaren na de oorlog weinig geld werd uitgegeven, groeide het vermogen en ontstond er steeds meer ruimte voor giften aan derden. Begin jaren vijftig waren dat er enkele per jaar, waar-

Karl Friedrich Hein (Herne 1867 - Utrecht 1945).

mee jaarlijks circa € 2.500 was gemoeid. In die tijd werden ook burgers met problemen geholpen, maar al snel werd bedacht dat het efficiënter was steun te verlenen aan instellingen dan in te gaan op individuele verzoeken. Mede daarom werd in 1957 statutair bepaald dat voortaan alleen giften zouden worden verstrekt aan instellingen (op het gebied van jeugdzorg, volksgezondheid, cultuur en volksontwikkeling).

De muziekfestivals van de Stichting Gaudeamus zijn gesteund in de jaren vijftig, zestig en zeventig van de 20e eeuw, en opnieuw in de 21e eeuw.

Ronald Rommes

Projectadviseur bij het KF Hein Fonds en universitair docent geschiedenis bij de Open Universiteit Nederland.

Alle illustraties bij dit artikel zijn afkomstig van de KF Hein Stichting, Utrecht.

De stichting opereerde lange tijd in stilte, in de hoop zo het aantal aanvragen beperkt te houden. Desondanks nam het aantal aanvragen uit het hele land snel toe en werd besloten de administratie via de Crediet- en Effectenbank te laten lopen. Bovendien werd in 1967 het werkgebied van de stichting beperkt tot de regio (provincie) Utrecht, een besluit dat in 1989 bevestigd is. Steunverlening daarbuiten beperkte de stichting tot projecten van nationale betekenis, een criterium waarmee flexibel is omgesprongen.

Veranderende doelen

Karl Friedrich Hein was donateur van onder meer het Rode Kruis, het Leger des Heils, het Stichts dierenasiel, de Willem Arntz Stichting (voorloper van Altrecht) en de Biltsche Harmonie. Ook leende hij geld aan de plaatselijke voetbalvereniging BVC en aan enkele particulieren. De KF Hein Stichting nam na 1945 de steun aan de meeste van deze instellingen over en breidde geleidelijk haar werkgebied uit. Aanvankelijk lag het zwaartepunt bij aanvragen op sociaal-maatschappelijke en medisch gebied, waaraan tot 1970 60 procent van het giftenbudget werd besteed. Onder andere instellingen en organisaties voor gehandicapten werden ruim bedeed. De uitbreiding van de verzorgingsstaat in de jaren zestig en zeventig leidde echter tot een geringere noodzaak van particuliere bijdragen, omdat steeds meer via de staat gefinancierd werd. Het gevolg was dat sinds de jaren zeventig minder dan 30 procent van het giftenbedrag van de stichting naar projecten op sociaal en medisch vlak ging.

Tussen het begin van de jaren vijftig en het begin van de jaren zeventig was het jaarlijkse giftenbedrag gegroeid tot bijna

De steun aan draaiorgelconcerten in de jaren vijftig leidde uiteindelijk tot de stichting van Museum Speelklok.

Karl Friedrich Hein was een enthousiast paardrijder.

€ 200.000. Daarna stakte de groei, omdat de stichting te maken kreeg met instortende aandelenkoersen ten gevolge van de oliecrises van 1973 en 1979. Pas vanaf 1984 vond weer structurele groei plaats. In de tussenliggende jaren waren vooral de uitgaven aan monumentenzorg en natuurbehoud en milieubescherming flink gestegen.

Stichting en Fondsen

Vanaf het einde van de jaren tachtig veranderde de organisatie ingrijpend. Eerst werd in 1989 om fiscale redenen het *KF Hein Fonds* opgericht, dat voortaan met geld van de overkoepelende stichting de giftenverstrekking overnam. Vervolgens ging het Fonds in 1992 met een eigen staf en vanuit

een eigen pand werken. Om hulp bij individuele problemen weer mogelijk te maken, kwam in 1995 de *Karel Frederik Stichting* (nu: *KF Hein Fonds voor Studie en Individuele Noden*) tot stand, die tevens bijdragen verstrekke aan Utrechtse studenten voor buitenlandse stages. De doelstelling 'monumentenzorg' is sinds 1996 bediend door de *K.F. Hein Monumenten Stichting*, die beeldbepalende panden in Utrecht heeft gekocht, gerestaureerd en verhuurd aan culturele instellingen. Een recent voorbeeld hiervan is *De Paardenkathedraal*. De overkoepelende stichting resteren de rollen van vermogensbeheerder, toezichthouder op de dochterstichtingen en onderhouder van de banden met Duitsland.

Het KF Hein Fonds heeft zich sinds haar oprichting vooral gemanifesteerd als cultuurfonds. Circa tweederde van de toegezede bedragen sinds 1989 ging naar aan podiumkunsten, musea, documentaires, boekuitgaven en dergelijke. Ook heeft het fonds kunstwerken aangekocht, zoals schil-

derijen van Pyke Koch en Charley Toorop, om in bruikleen te geven of te schenken aan musea en andere instellingen. Sinds 1999 adviseert een kunstcommissie daarbij, maar deze commissie is ook zelfstandig actief en heeft werk van diverse Utrechtse kunstenaars gekocht. In 2012 is begonnen met het tweejaarlijkse *KF Hein Kunststipendium*, waarvan Hans Laban de eerste winnaar is. Sinds de oprichting heeft de K.F. Hein Stichting bijna 20.000 giften toegekend, waarvan driekwart sinds 1990. Hiermee was een bedrag van 50 miljoen Euro gemoeid, waarvan zeker 90 procent is terechtgekomen in de provincie Utrecht. De regionale betekenis van de stichting is dus niet gering geweest. Zou Museum Speelklok er gekomen zijn als de KF Hein Stichting in de jaren vijftig de draaiorgelconcerten niet had gesteund? Uiteraard is de grote vraag wat Karl Friedrich Hein zelf van alle ontwikkelingen zou vinden. Ongetwijfeld heeft hij zich menigmaal omgedraaid in zijn graf in Bilthoven, maar of hij ook ontevreden zou zijn?

Noot

- 1 De SHV stond ook aan de basis van andere fondsen in Utrecht, met name het *Fentener van Vlissingen Fonds*; Roman Koot, 'Fentener van Vlissingenfonds. Vijftig jaar cultuurondersteuning in Utrecht', in: *Jaarboek Oud-Utrecht 2012* (Utrecht 2012) 5-24.

Bronnen

Archief KF Hein Stichting, Utrecht.

J. Luijt en R. Rommes, 'Wo ich A gesagt habe, sag ich auch B bis Z.' *KF Hein Stichting 1938-2003* (Utrecht 2003).

Historisch Café

Op *vrijdag 13 december* vertelt Nettie Stoppelenburg, werkzaam bij Het Utrechts Archief, over de lantaarnconsoles die te vinden zijn langs de Utrechtse grachten. Begin dit jaar verscheen van haar hand de consolegids *De Lantaarn spreekt*.

De eerste spreker in 2014, op *vrijdag 10 januari*, is Jean Penders, bouwhistoricus en coördinator van documentatie.org. Onderwerp van zijn lezing is: 'Panorama 1870', een fotoserie gemaakt door W.C. van Dijk van de Utrechtse binnenstad gezien vanaf de Domtoren.

Het Historisch Café vindt plaats op de eerste verdieping van het Bartholomeus Gasthuis, Lange Smeestraat 40. Toegang is gratis, aanvang 17.15 uur zaal open vanaf 17.00 uur.

Roerend religieus erfgoed: wat doen we ermee?

29e Nicolaas van der Monde-lezing

Op *11 februari 2014* vindt in de Pieterskerk te Utrecht de 29e Nicolaas van der Monde-lezing plaats. Spreker is Marc de Beyer. De lezing begint om 20.00 uur.

Wekelijks sluiten er in ons land twee kerken of kloosters hun deuren. Vanaf 1975 verdwenen bijvoorbeeld meer dan 1.500 kloosters, er zijn er nu slechts zo'n 150 over. De gemiddelde leeftijd van de bewoners is 86.

Deze veranderingen hebben grote gevolgen voor gelovigen en voor de gebouwen. Maar ook voor het religieus erfgoed dat zich in deze kerken en kloosters bevindt. Op termijn zullen meer dan 150.000 voorwerpen met emotionele en liturgische waarde, vaak vormgegeven door de beste kunstenaars van hun tijd, overbodig worden. De grote uitdaging is: wat doen we met deze voorwerpen? En: hoe bepalen we hun culturele waarde? Museum Catharijneconvent ontwikkelde samen met de Nederlandse kerken en erfgoedinstellingen een instrument om de waarde van religieuze voorwerpen te bepalen: de Handreiking roerend religieus erfgoed. Aan de hand van sprekende voorbeelden uit kerken in de stad en provincie Utrecht zal Marc de Beyer van Museum Catharijneconvent laten zien hoe we de culturele waarde van religieus erfgoed kunnen bepalen, en welke keuzes we vervolgens kunnen maken.

Marc de Beyer is hoofd van Erfgoed in Kerken en Kloosters (EKK), een nieuwe afdeling van Museum Catharijneconvent. De medewerkers van EKK documenteren en waarderen religieuze collecties overal in Nederland. De Beyer studeerde kunstgeschiedenis aan de Universiteit van Utrecht, was conservator bij het museum en projectleider van de Handreiking roerend religieus erfgoed. Hiervoor was hij assistent-conservator bij de Koninklijke Verzamelingen en onderzoeker bij het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie.

Toegang: gratis; kerk open: 19.30 uur. In de pauze en na de lezing zijn koffie/thee of een drankje verkrijgbaar.

Colofon

Tweemaandelijks tijdschrift - 86e jaargang nr. 6 / december 2013 / ISSN 1380-7137

Deadline agenda nummer 1: 1 januari 2014

Een uitgave van de Vereniging Oud-Utrecht, vereniging tot beoefening en verspreiding van de kennis der geschiedenis alsmede het waken over het behoud van het cultureel erfgoed van stad en provincie Utrecht.

Losse nummers prijs: € 2,50. Verkrijgbaar bij Het Utrechts Archief Hamburgerstraat 28, Polare Stadhuisbrug 5, Bruna Nachtegaalstraat 83, Bruna Zevenwouden 220, Museum Catharijneconvent Lange Nieuwstraat 38 en Utrecht Toerisme Damplein 9.

Redactie Maurice van Lieshout (eindredactie), Leen Dorsman, Elisabeth de Ligt, Marion van Oudheusden, Joyce Pennings, Pierre Rhoen, Bettina van Santen, Kaj van Vliet.

Redactieadres Postbus 131, 3500 AC Utrecht / redactie.tijdschrift@oud-utrecht.nl

Bijdragen Sturen aan de redactie. Aanlevering via e-mail. Maximale omvang is 2.500 woorden incl. noten en literatuuropgave. Auteurs wordt gevraagd zich te houden aan de redactionele richtlijnen, verkrijgbaar via de redactie of in te zien op de website. Illustratiesuggesties zijn zeer welkom.

Ontwerp Jeroen Tirion [BNO], Utrecht **Druk** RotoSmeets Grafische Services

Vereniging Oud-Utrecht - Voorzitter H.A.H.A. (Heins) Willemsen **Secretariaat** Postbus 91, 3500 AB Utrecht / tel: 0647 980 928 / secretariaat@oud-utrecht.nl **Penningmeester** Postbus 91, 3500 AB Utrecht **Ledenadministratie** NL27 INGB 0000 575 520, Zoetermeer. U kunt zich als nieuw lid opgeven door een bericht te sturen naar Oud-Utrecht, Leiwater 67, 2715 BB Zoetermeer of naar ledenadministratie@oud-utrecht.nl. Schriftelijk opzeggen van het lidmaatschap kan vóór 1 december op hetzelfde (e-mail)adres. **Contributie** € 30,- per jaar (huisgenootlidmaatschap € 12,50 / jongeren tot 26 en U-pashouders € 17,50 / bedrijven € 50,-).

Leden van wie het e-mailadres nog niet bekend is, wordt verzocht dit door te geven aan ledenadministratie@oud-utrecht.nl.

Onmisbaar voor liefhebbers van lokale en regionale geschiedenis

2013 was voor de Vereniging Oud-Utrecht een zeer geslaagd jaar met bijzondere lustrumactiviteiten, maar ook in 2014 heeft een lidmaatschap u weer veel te bieden:

- zes maal per jaar het rijk geïllustreerde *Tijdschrift Oud-Utrecht*
- tweemaandelijks een *digitale Nieuwsbrief* over de historische actualiteit
- ieder jaar een diepgravend *Jaarboek*
- het hele jaar door *exclusieve excursies* waaronder de Grote Dagexcursie
- in februari de prestigieuze *Van der Monde-lezing*
- iedere maand het *Historisch Café* in het Bartholomeus Gasthuis

Bovendien krijgt u als lid korting op tentoonstellingen en activiteiten van Museum Catharijneconvent.

Oud@Utrecht^{go}

Bent u al lid?

Geef dan een ander een lidmaatschap cadeau en help Oud-Utrecht op weg naar 2014 leden!

Bij dit nummer vindt u een cadeaubon waarmee u iemand tegen een gereduceerd tarief of met een aantrekkelijk welkomstgeschenk lid kunt maken.

De actie loopt tot 1 maart 2014.

hart
voor
historie
en
cultureel
erfgoed
in
Utrecht

Projectontwikkeling
Bemiddeling
Verhuur
Bouw

Laan van Vollenhove 2925 Zeist • +31 (0) 30 69 5 66 44 • www.lismanenlisman.nl